

УДК 821.161.2 – 1.09:7.034.7

**«ВІРШІ НА ЖАЛІСНИЙ ПОГРЕБ... ПЕТРА КОНАШЕВИЧА
САГАЙДАЧНОГО» КАСІЯНА САКОВИЧА КРІЗЬ ПРИЗМУ
«КОЗАЦЬКОГО БАРОКО»**

Лариса СЕМЕНЮК

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
вул. Винниченка, 30а/308, Луцьк, Україна, 43025
тел.: (+380332)24-90-48, e-mail: nediljalar@gmail.com*

«Вірші» Касіяна Саковича розглянуто як вияв своєрідного типу світобачення, притаманного козацькій свідомості. Основними ідеологемами цієї свідомості у творі постають поняття вольності і блага вітчизни, що досягаються завдяки таким козацьким якостям, як мужність, гідність, вірність обов'язку і православної вірі, прагнення свободи. Вони складають канонічну модель ціннісних орієнтирів, що визначають характер козацького бароко як окремої стильової течії української барокової літератури.

Ключові слова: бароко, козацьке бароко, стильова течія, система цінностей, козацька свідомість, Касіян Сакович, «Вірші на жалісний погреб Петра Конашевича Сагайдачного».

Вивчення художньо-стильового феномену бароко на сьогодні досягло такого рівня, що назріла потреба узгодження національного матеріалу із загальноєвропейським. У зв'язку з цим важливим є виявлення національної специфіки бароко в кожній із літератур, у яких воно представлено. Це питання на українському літературному матеріалі вивчали В. Крекотень, Д. Наливайко, П. Охріменко, Д. Чижевський. Однією зі специфічних рис українського бароко ці та інші вчені називають його пов'язаність із козацькою тематикою та проблематикою, що була закономірною в умовах творення української державності. Отож не випадково, що епоху XVII–XVIII століть в Україні нерідко пов'язують із терміном «козацьке бароко», який уже понад півстоліття спорадично вживають учені-медієвісти, хоч він і не закріпився в термінологічних словниках.

Чи не вперше це поняття стає предметом обговорення у праці Д. Чижевського «Історія української літератури». У параграфі «Літературне барокко на Україні» вчений написав: «Барокко в сфері пластичних мистецтв іноді називали “козацьким барокко”. Без достатньої підстави: бо козаки зовсім не були єдиною культурно-продуктивною групою на Україні тих часів. Ще менше підстав називати л і т е р а т у р н е (розрядка автора. – Л. С.) барокко “козацьким”: українські письменники тих часів були здебільшого не козаками, а ченцями. Та й споживачі літератури навряд чи були головне козаками» [9, с. 242].

Після цього присуду авторитетного дослідника з діаспори вчені з материкової України термін «козацьке бароко» не вживали, тим паче, що в умовах радянських

часів це могло стати приводом до обвинувачень політичного характеру. Тож лише з 90-х років минулого століття поняття «козацький» і «бароко» знову стали пов'язувати між собою як категорії одного порядку. Зокрема, А. Макаров у дослідженні «Світло українського бароко» цій проблемі присвятив розділ «Козацтво і бароко». Він вважав козацтво «носієм нового художнього смаку», яке сформувало «власне творче середовище» й стало творцем «самобутніх художніх цінностей» [4, с. 131].

Правомірність терміна «козацьке бароко» відстоював В. Шевчук у праці «Муза роксоланська». Полемізуючи з Д. Чижевським, учений стверджував, що козацьким бароко було не тому, що його частково творили козаки, а через те, що воно «було рудиментом Козацької держави: почалось у часі першої національно-визвольної війни Г. Лободи та С. Наливайка, а завершилося з падінням Козацької держави» [10, с. 12].

Про козацьке бароко як окремий стильовий напрям української барокової літератури, представлений переважно творчістю козацької старшини, писав архієпископ Ігор Ісіченко: «Вплив елітарних амбіцій запорозького козацтва на літературне середовище виявився у феномені, який називають “козацьким бароко”. Цей стильовий напрям бароко характеризувався активним зверненням до образів і мотивів, найбільш значущих для етнічного та станового самоусвідомлення українського козацтва. Він був позначений відвертою заангажованістю в державотворчі претензії козацького війська, репрезентований переважно освіченою козацькою старшиною та канцеляристами. Михайло Грушевський говорив навіть про “літературу канцеляристів”» [2, с. 37].

Вважаємо, що український літературний матеріал XVII–XVIII століть дає достатньо підстав для використання терміна «козацьке бароко» на означення власне національної стильової течії українського бароко, представленої творами різних родів та пройнятої козацькою свідомістю. Сюди зараховуємо великий масив книжних історичних віршів та пісень XVII–XVIII століть, зразки так званого книжного силабічного віршування (панегіричні, геральдичні, ляменти тощо), барокову літописну прозу та співвідносні з нею віршовані твори (на зразок діалогу С. Дівовича «Розмова Великої Росії з Малоросією»). Аналіз стильового різновиду української барокової літератури, окресленого терміном «козацьке бароко», вважаємо **доцільним і науково актуальним**, оскільки це допоможе, по-перше, показати художньо-стильову неоднорідність українського літературного бароко, а по-друге, більш чітко окреслити його національну специфіку.

До ранніх зразків, що започатковують традицію творення козацького бароко на теренах України, належить знаменита декламація ректора Київської братської школи Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного» (1622). Твір привертав увагу таких дослідників давнього письменства, як Г. Грабович [1], В. Колосова [3], С. Маслов [5], Я. Славутич [7], В. Шевчук [10]. Учені одноставні не лише щодо вагомості пам'ятки в українському літературному контексті, але і стосовно її ролі в українській історії. Так, на думку Г. Грабовича, «Вірші» К. Саковича «визначали дуже велику й масштабну модель», яку вчений назвав «державотворчою». Дослідник зауважив, що свого часу «вона, здавалося, мала всі шанси стати вирішальною, переможною; бо за кілька десятків років, вже по смерті К. Саковича, ця модель стала об'єктом спроби основного політичного переосмислення України і

Східної Європи (очевидно, йдеться про державотворчі наміри Івана Мазепи. – *Л. С.*). Але їй таки не судилося бути зреалізованою» [1, с. 284].

Вагомість «Віршів на жалісний погреб... Петра Конашевича Сагайдачного» в сенсі його козацької, державницької ідеології визначає вибір предмета нашого дослідження.

Маємо на меті розглянути твір К. Саковича крізь призму козацького бароко, як зразок своєрідної художньо-стильової манери в межах барокової культури, домінантою якої є козацька свідомість та пов'язані з нею образи-концепти.

У визначенні художньо-стильової манери «Віршів» К. Саковича серед учених немає одностайності: радянські дослідники це питання, як правило, оминали увагою; Г. Грабович убачав у творі вияв ідеології та поетики Ренесансу [1]; В. Шевчук розглядав його як синтез ренесансу і бароко [10, с. 279].

На нашу думку, твір К. Саковича, будучи зразком ранньої барокової поезії, справді є явищем порубіжним: у ньому можна помітити як елементи ренесансної поетики, так і риси нового барокового стилю. Про належність до Ренесансу свідчить те, що головним героєм твору є вибрана особистість – ренесансний герой, наділений ідеальними рисами, якого автор знаходить у козацькому середовищі, – гетьман Війська Запорізького Петро Конашевич Сагайдачний. Проте загалом твір рясніє ознаками барокової поетики, такими як драматизм, динамізм, підкреслення тимчасовості, навіть марності життя і світу (мотив *vanitas*), применшення житейських подвигів героїчних і царських осіб як підвладних смерті (мотив *memento mori*), натуралістичні описи – особливо в «Епілозі смертю пораженого до живих» [8, с. 336–337] та ін. Варто також відзначити постійне звертання до риторичних моделей і засобів красномовства, притаманних поезії бароко.

З погляду жанрово-структурного «Вірші» мають усі прикмети збірності-синкретичності, що характеризують нову барокову літературу: це зразок епічної поезії, типовий епіцедій (поема на смерть), що жанрово поєднується з панегіриком, дидактичною декламацією і медитацією на філософську тему *memento mori*.

Отже, на рівні художньої поетики у творі К. Саковича переважають питомо барокові риси, притаманні багатьом художнім творам першої половини XVII століття. Тому для окреслення його специфіки як типового зразка козацького бароко звернемося до ідеологічного прочитання тексту, до відтворення тієї моделі цінностей, носіями якої в Україні були козаки на чолі з гетьманом Сагайдачним.

Відомо, що від часу своєї появи на історичній арені (кінець XV – початок XVI століть) українське козацтво «почало входити в літературу як тема, як проблема, як горнило українського менталітету» [6, с. 112]. Власне, йдеться про формування в надрах козацтва тих рис характеру, що склали козацьку (а затим і українську національну) свідомість та ментальність: самовідданість справі, героїзм, волелюбність, відсутність агресивних завойовницьких амбіцій. Як слушно наголосив М. Наєнко, «Їх не лякали ніякі труднощі й небезпеки, і тому вони часом, беручи всілякі фортеці й укріплення, виявляли таку хоробрість і героїзм, які не вписувалися ні в яку військову науку. Єдине, чого їм тоді бракувало, – колоніальної психології. Вони завзято атакували сусідні держави, плюндрували й спустошували пройдені території, але після цього поверталися додому, так нічого й не приєднавши до своєї України. Їх цілком задовольняло те, що

вони зброєю «“відплачували” завойовникам і виявляли прагнення звільнити від них свою землю» [6, с. 137].

Окрім того, козацьке середовище відзначалося стійкістю в обороні православної віри, доброчинністю та освіченістю. Деякі з козаків були вихідцями з вищих станів, знавцями західної латини та традицій античної культури, оскільки здобували освіту у братських школах та академіях. Добре освіченим, зокрема, був один із перших фундаторів козацтва, герой українського пісенного фольклору Дмитро Байда-Вишневецький. Загальновідомий факт доброчинності Петра Конашевича Сагайдачного, який разом із козацьким військом записався до Київського братства та дарував власні немалі кошти на школу Львівського братства. Також він брав безпосередню участь у відновленні православної ієрархії в Україні 1720 року. У пізніші часи своїм меценатством прославився гетьман Іван Мазепа, всіляко дбаючи про розвиток духовності народу.

Означені риси козацької свідомості знаходять відображення у творі К. Саковича «Вірші на жалісний погреб славного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного». За словами М. Наєнка, «В діяльності цього видатного гетьмана поет побачив філософію буття козацтва, прагнення його не лише вітчизну боронити, а й фондувати «дітей науки». У наслідку образ гетьмана постав монументальним героєм нації... Поетична оповідь про це виливається не лише в одноплосинне моралізаторство («З того гетьмана взіреть рицар кожен може Взяти, як життя своє доживати гоже»), а й у вишукану барокову форму монологів-діалогів, які ведуть між собою спудеї – гетьманські нащадки» [6, с. 120].

Говорячи про козацьку ідеологію, чи козацьку свідомість, відображену у «Віршах» К. Саковича, варто розглянути її на фоні національної свідомості українців за часів гетьмана Сагайдачного. У характеристиці «южно-русской литературы XVII в.», що була надрукована в журналі «Киевская старина» 1885 року, М. Сумцов так писав про тогочасних українців: «Силою національної свідомості українські [в оригіналі «южно-русские». – Я. С.] люди початку XVII ст. стояли дуже високо, вище українських людей кінця XVII ст., не згадуючи вже значно пізнішого часу, коли настало загальне духове зубожіння і здрібнення» [цит. за: 7, с. 109]. Високий рівень національної свідомості був притаманний насамперед представникам козацького середовища. Це яскраво ілюструють вірші про Сагайдачного.

Дослідники відзначають, що першою цінністю, яку проголосив К. Сакович, є «вольність». Уже в описі герба козацького війська, яким відкривається твір, поет пояснив, що козаки, кожний з яких «вшеляко способний и прудкій до бою», одержали герб за мужню готовність «отчизнѣ служити», «за волность еи и свой живот положить» [8, с. 322] (тут і далі виокремлення в тексті наші. – Л. С.).

Бачимо, що поряд із козацькою ідеєю вольності вже у перших рядках «Віршів» фігурує поняття «ойчизни». Воно пройняте особливою святістю, оскільки, як і «вольність», вимірює сенс історії. Відтак через службу для «ойчизни» можна простежити історичний вимір козацьких чеснот.

Їх перелік автор подав у традиційній «Предмові». Іменуючи козацтво «войском его королевской милости запороzkим», К. Сакович обстоює вірність підданих «пану», тобто королю, «вольность» як «найбольшую реч межи всѣми», гідність та прагнення свободи:

Върность подданных против пану то справует
Же им што наибольшого есть въ людех дарует.
Наибольшую реч межи всѣми сужу *волность*,
Которой въ стосованю уступает *годность*.
Того ми посвѣдчити можуть всѣ створеня,
Которыи зъ натуры *прагнутъ* *свобоженя* [8, с. 322–323].

Вираз «золотая волность», що його вжив далі К. Сакович, був дуже поширеним у Речі Посполитій XVI–XVII ст. Так називала шляхта свої привілеї (в тому числі і знамените «*liberum veto*»), виборені нею в боротьбі за обмеження королівської влади. Проте К. Сакович, користуючись звичною формулою «золотої вольності», за якою свобода належала лише шляхетському станові, висунув вимогу прав і свободи для всіх тих, хто захищає вітчизну і короля (як її главу), – тобто вимогу прав і свободи для запорозького війська:

Золотая волность – такъ ей называютъ.
Доступити ей всѣ пилне ся старають.
Леч она не каждому можетъ быти дана,
Толко тым, што *боронятъ ойчизны и пана*.
Мензством ей рыцерь въ войнахъ доступують.
Не грошми, але кровю ся ей докупають [8, с. 323].

Проблема «золотої вольності» була животрепетною для всього козацтва. Хотинська війна принесла нову славу українському війську, бо лише завдяки його героїзму Польща була врятована від нищівного розгрому:

Бо и въ такърочной войнѣ богъ вѣсть, якъ бы было,
Кгды бы запорозское войско не прибыло,
Которое съ короннымъ войскомъ обокъ ставши,
Менже поганъ разило, в помочъ бога взявши [8, с. 336].

Називаючи себе «слугами королівськими», а свої бойові подвиги вважаючи «службою Речі Посполитій», козаки на законній підставі вимагали винагороди, певних привілеїв – права на власний козацький суд, свободи від панської залежності, від поборів та повинностей, тобто саме тих «вольностей», про які писав К. Сакович.

Поет у своєму творі говорив про вольності, здобуті всім запорозьким козацтвом, як про незаперечний факт:

Войско запорозкое *волности* набыло
Тым, же *вѣрне ойчизнѣ и кролюмъ служило* [8, с. 323].

Поет не уявляє собі козаків без тих прав, які їм належать споконвіку. Він урочисто славить козаків – і це тоді, коли польський уряд розглядав їх як своєвільників, розсилав на їх адресу грізні універсали, погрожуючи вжити найсуворіших заходів.

Про політичні симпатії автора «Віршів» В. Колосова пише: «Годі шукати у

дифірамбі запорізьким козакам, який вийшов з-під пера ректора братської школи, “нестримний вилив польського патріотизму”, що його вбачав тут М. Возняк. Зовсім навпаки! У “Віршах” Сакович виступає як одностудець і соратник найактивніших діячів тогочасного українського національно-визвольного і релігійно-культурного руху, проводить ті ж самі ідеї, що й вони у своїх полемічних творах» [3, с. 35–36].

Отже, бачимо, що декларативно поет розглядав «вольність» справді як «найбільшу реч межі всьми», проте вона виступає у зв'язку з іншими чеснотами, на яких будується козацький ідеал: мужність, гідність, прагнення свободи, оборона вітчизни, обов'язок служби (військо запорозьке «вїрне ойчизнї и кролюм служило»). До речі, мужність підкреслено також в епіграмі до «Віршів» «На герб сильного войска его королевской милости запорозького», що починається такими рядками:

Кгда *мензства* запорозцов кролеве дознали,
Теды за герб такого им рыцера дали [8, с. 322].

Зрештою, «мензство» (мужність), як наголошує В. Кречотень, – це найчастіше жвиваний епітет стосовно козаків та їхнього гетьмана [8, с. 21–22].

У «Віршах» К. Сакович відзначив й інші чесноти козаків. Він славив їх за стійкість в обороні «святої віри», за яку вони «умирати готови конечно». За допомогою метафорично забарвленої антитези поет чітко сформулював значення запорожців як захисників України від турецько-татарських нападів:

Украина тымь войском вьцале заставае.
А где запорозцов нїт, татарин впадае [8, с. 323].

Зрештою поет підсумовує у «Предмові»:

Они ойчизнї нашой суть обороною,
От татар поганых и турков заслоною [8, с. 323].

Сакович відзначив і другу, не менш важливу та гуманну місію козаків – визволення невільників з турецько-татарського полону:

Бо за найбільшую нех себї нагороду
Почитае рыцер, кгда кого на свободу
Вызволить [8, с. 330].

Сагайдачний, будучи вихованцем Острозької школи, розуміє життєву необхідність освіти для українського народу. Здобувши владу, авторитет і кошти, він спрямував їх на проведення культурних заходів: вступив з усім запорозьким військом до Київського братства і щедро підтримував усі його починання:

В котрое ся братство зо всїм войском вписал
И на него ялмужну значную отказал [8, с. 333].

Усі козацькі чесноти, про які говорить автор «Віршів», тісно взаємопов'язані між собою, перебувають у певних співвідношеннях та ієрархії, становлять, за висловом Г. Грабовича, «цілісне плетиво». Складові цієї цілісності – цінності і поняття, що визначають козацьку ментальність. Саме в цій пов'язаності вчений вбачав ідеологічну, програмову функцію твору [1, с. 286], чого не помічали попередні його дослідники. Суть цього співвідношення Г. Грабович окреслив поняттям «суспільний контракт»: «Цей контракт (мовою XVII ст. його краще назвати ракта) витворює наступну, вищу й більш абстрактну цінність – легітимність як таку... Від цього, своєю чергою, витворюється не тільки поняття закону, але й поняття *гегnum*, тобто “ойчизни”, що стоїть вище самого короля, не тільки гетьмана й війська, та, як абсолют, гарантує те, що ми тепер називаємо “правовою державою”» [1, с. 288]. Ідеться тут про таку форму правління, яка заснована на взаємозалежності правителя й підданих. К. Сакович наголосив, що сила гетьмана і козаків – у їхній єдності:

Кгды ж гетман не сам презь ся, леч воском ест славный,
А войско тыж гетманом, довод то ест явный,
Гетман безь войска што ж ест, войско тыж безь него?
Згола нѣчого не есть єдин безь другого [8, с. 324].

Отже, провідник і народ – це повна єдність і нероздільність. Окремо взяті, вони нічого не варті чи мало чого варті. Цікаво, що подібну думку приблизно вісімдесят років по тому висловив гетьман Мазепа у своїй знаменитій «Думі» («Всі покою шире прагнуть»):

На корабель поглядимо,
Много людей полѣчимо;
Однакѣ стирникѣ самѣ керуеѣт,
Весь корабель управуеѣт;
Пчулка бѣдна матку маеѣт
И одной послухаеѣт [Цит. за: 7, с. 124].

Гетьман Мазепа хотів цими рядками вплинути на тих псевдоукраїнців, що слугували туркам, ляхам, москалям заради власної вигоди, «не вь одинь гужѣ» тягнули, тому «Презь незгоду всѣ пропали, / Сами себе звоевали». За Сагайдачного такого ще не було, принаймні це не було так очевидно, як пізніше, за Мазепи, коли автономна українська держава ставала залежною від Московії та її правителя, руйнівника України Петра І.

Отож ідея єдності провідника і народу звучить лейтмотивом у віршах К. Саковича та є запорукою сили і стабільності правової держави. Не випадково Г. Грабович розглядав цю ідею як «одне з найцінніших здобутків Ренесансу» [1, с. 288] (нагадаємо, що твір К. Саковича він вважав ренесансним). Її нехтування в наступні віки мало вкрай драматичні наслідки для українського суспільства.

Як переконує проаналізований матеріал, «Вірші» К. Саковича, перебуваючи в силовому полі барокової культури, в ідеологічному аспекті є виявом своєрідного типу світобачення, притаманного козацькій свідомості, яка в XVII столітті поширилася на

різні верстви суспільства. Основними ідеологемами цієї свідомості, як видно з твору, є поняття вольності і блага «ойчизни», що досягається завдяки таким козацьким якостям, як мужність, гідність, вірність обов'язку і православної вірі, прагнення свободи. Вони становлять канонічну модель ціннісних орієнтирів, що визначають характер козацького бароко як окремої стильової течії української барокової літератури. Усі козацькі чесноти, про які говорить автор «Віршів», тісно взаємопов'язані між собою, перебувають у певних співвідношеннях та ієрархії. Вони забезпечують таку форму правління, яка заснована на взаємозалежності правителя і підданих, що гарантує існування правової держави, є запорукою її сили і стабільності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Грабович Г.* До ідеології Ренесансу в українській літературі: Касіяна Саковича «Віршів на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» / Г. Грабович // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович. – К. : Основи, 1997. – С. 278–292.
2. *Ісіченко Ігор, Архiepіскоп.* Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.) : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / Архiepіскоп Ігор Ісіченко. – Львів ; Київ ; Харків : Святогорець, 2011. – 568 с.
3. *Колосова В.* Твір Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб Петра Сагайдачного» / В. Колосова // Радянське літературознавство. – 1965. – № 12. – С. 32–44.
4. *Макаров А.* Світло українського бароко: Нариси / А. Макаров. – К. : Мистецтво, 1994. – 288 с.
5. *Маслов С. І.* Вірші Касіяна Саковича «На жалосний погреб П. К. Сагайдачного» / С. І. Маслов // Матеріали до вивчення історії української літератури : посібник для філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів : в 5 т. Т. 1. / упор. О. І. Білецький, Ф. Я. Шолом. – К. : Радянська школа, 1959. – С. 253–256.
6. *Наєнко М.* Художня література України. Від міфів до модерної реальності / М. Наєнко. – К. : ВЦ «Просвіта», 2008. – 1064 с.
7. *Славутич Яр.* Гетьман Сагайдачний у віршах К. Саковича (1622) / Яр Славутич // Дослідження та статті. Меч і перо. Українська література на Заході / Яр Славутич. – Едмонтон : Славута, 2006. – С. 108–125.
8. Українська поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. / упор. В. Колосова, В. Кречотень. – К. : Наукова думка, 1978. – 431 с.
9. *Чижевський Д.* Історія української літератури: Від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – Тернопіль : Феміна, 1994. – 480 с.
10. *Шевчук В.* Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть : у 2-х кн. Кн. 1.: Ренесанс. Раннє бароко / В. Шевчук. – К. : Либідь, 2004. – 400 с.

Стаття надійшла до редколегії 10.02.2016
Прийнята до друку 20.05.2016

**«POEMS ON THE MOURNFUL BURIAL... OF PETRO
KONASHEVYCH SAHAYDACHNYI» BY KASIYAN SAKOVYCH
VIEWED THROUGH THE PRISM OF «COSSACK BAROQUE»**

Larysa SEMENYUK

*Lesya Ukrainka Eastern European National University,
30a Vynnychenka Street, 308, Lutsk, Ukraine, 43025,
tel. (+380332)24-90-48, e-mail: nediljalar@gmail.com*

«Poems» by Kasiyan Sakovych are considered as a manifestation of a peculiar type of world outlook inherent to Cossack consciousness. The main ideological features of this concept in the book are the notions of liberty and homeland benefits that are achieved through such Cossack qualities as courage, dignity, faithfulness and the Orthodox faith, and the desire for freedom. They form a canonical model of values that define the nature of the Cossack Baroque style as a separate style of Ukrainian Baroque literature.

Keywords: baroque, Cossack Baroque style, values, Cossack ideology, Kasiyan Sakovych, «Poems on the mournful burial of Petro Konashevych Sahaydachnyi».